शब्दशक्तिप्रकाशिका।

तर्कं तत्त्वञ्च विदुषा विदुषां तोषकारिका।
क्रियते जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितां शब्दमयीं देवतां ग्रन्थकृत् स्मरति स्म।

अनुभवहेतुः सकले सद्यः समुपासिता मनुजे।
साकाङ्क्षासन्ना च स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी॥

इतरा तावद्देवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकाङ्क्षा साकाङ्क्षापि वा नासन्ना आसन्नापि वा न स्वस्योपासितुरभिलषितार्थे योग्या योग्यापि वा न समस्तोपासकेऽनुभवस्य जनिका जनिकापि वा न सद्यः किन्तु कालक्रमेणैव सरस्वती तु देवी सकलमनुजे एव साकाङ्क्षा आसन्ना योग्या चोपासिता सती सद्य एवानुभवं तनुते अतो देवतान्तरमपेक्ष्योत्कर्षवतीयमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्य्यम्॥

अथ शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्धेतुः प्रात्यक्षिकस्वौपनयिके तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगस्तद्भिन्ने चेदानुमानिक एव नच तत्र सद्यः साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेण व्याप्तिबुद्ध्यादेरप्यधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्शयति।

साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः ।
सोऽयं निश्चितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं नचानुमा ।

अस्ति तावद्द्वारस्ति गामानयेत्यादिसाकाङ्क्षशब्देभ्यः स्वस्ववृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्याविगाही विलक्षणो बोधो यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्तया शब्दस्यावगमो हेतुर्न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं विशिष्टमतेरानुभविकत्वादन्यथानुमितेरप्यपलापापत्तेः । नचासौ स्मृतिः समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात् नापि साक्षात्कारः साकाङ्क्षपदैरेव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमर्यादयावगाहितापत्तेः नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् तदुत्तरं तथाविधानुव्यवसायापत्तेश्च । तत्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति तत्तदर्थसाकाङ्क्षपदजन्यतद्गोचरशाब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्वकल्पनायामतिगौरवात् इतरबाधलब्धस्य किन्त्वेतरत्वादेरपदार्थस्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसीयमानत्वात् गवादावस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च । अतएवासौ नानुमितिरपि पूर्व्वपरामृष्टस्य वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः । नच तत्तदर्थगोचरशाब्दधियं प्रति साकाङ्क्षपदजन्यायास्तत्तदर्थगोचरस्मृतेः कारणत्वकल्पनान्नैष दोषः तावतापि पदार्थानामन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वसामग्रीवशेन प्रत्यक्षानुमित्योरन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्व्वारतापत्तेः शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च ।

अथ लिङ्गजन्यत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वमिद्धावनायत्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति ।

योग्यतार्थगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका ।
प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः ।

गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वादेर्बाधविरहितत्वरूपं योग्यतामात्रं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्म्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वापातात् योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वाच्च । गवादावस्तित्वादेरन्वय बोधानुकूलानुपूर्व्वीपर्य्यवसिता त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वादेरन्वयं साधयेत् अतएव अस्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तदन्वयस्यानुमापकमसिद्धेः । अथ गौरस्तितावान् स्वधर्म्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत् अस्तिपद समभिव्याहृतगोःपदस्मारितत्वाद्वा चक्षुर्व्वदित्याद्यनुमानत एवास्त्वन्वयधियोऽन्यथासिद्धिः पदानामेकवाक्यतापन्नत्वरूपसमभिव्याहृतत्व निश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्पत्त्या पूर्व्वं तस्यावश्यकत्वात् । नच विनष्टे भाविनि वा घटचक्षुरादौ व्यभिचारः स्वार्थानुमाने स्वरूप सतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात् एकविधव्यभिचारग्रहसत्त्वेऽप्यन्यविधव्याप्ति निश्चयस्य सम्भवाच्च समानप्रकारकस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधी विरोधित्वात् इति नव्यवैशेषिकाः तन्न गवादेः पदस्मारितत्वाद्यभाव ग्रहदशायामुत्पन्नस्य गौरस्तीत्याद्यन्वयबोधस्योक्तहेतुनाप्यनिष्पत्तेः पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वयबुद्धावुपयुज्यते न तु ज्ञाता प्रमाणाभावात् पदैरस्मारितस्यापि तत्स्मारितत्वग्रहादन्वयधी प्रसङ्गाच्च । एतेन गौःपदमस्तित्ववद्गोगोचरज्ञानपूर्व्वकम् अस्तिपदसाकाङ्क्षगौःपदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकमप्यनु मानं क्रमभङ्गपक्षानुसारिणां परास्तं गवादिपदानां ज्ञानपूर्व्वकत्वाद्यभावनिश्चयदशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्म्मिकास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य

सार्व्वजनीनस्योक्तलिङ्गादनिश्चयात्तेः वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वेन तद्गर्भ-
साध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थित्यानुमानायोगाच्च । वस्तुतोवाक्यार्थ-
बोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकाङ्क्षपदादिलिङ्गकत्वं कल्प्यं तदेव त्व-
सिद्धं प्रमाणाभावादस्तित्वेन गामनुमिनोमीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रा-
सत्त्वात् प्रत्युत गौरस्तीतिवाक्यादस्तित्वेन गौः श्रुतोनत्वनुमितइत्यनु-
भवाच्च । श्रोतव्योमन्तव्यइत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शाब्दत्वस्यापि श्रवणतः
शक्यतावच्छेदकत्वात् । नचासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात् न चेदेवमनु-
मितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्यान्वयबोधत्वं किमिति न रोचयेः
अनुमिताविवान्वयमतावपि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यादेः प्रति-
बन्धकतया तदभावजन्यत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वात् पटादिपदैरर्थस्य
पटादेः स्मरणे सति तदीयव्याप्तेरिव दहनाद्यर्थैस्तदर्थकवङ्क्र्यादि
पदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाकांक्षाद्यवगमस्य सुवचत्वात् वाच्यतावद्वाच-
कत्वस्यापि सम्बन्धस्य स्मारकतायामविशिष्टत्वात् । किञ्च घटादन्य
इत्यादिवाक्याद्घटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारेण निरवच्छिन्नविशे-
ष्यताकोघटान्यस्य बोधः सर्व्वजनसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्व्वीक
पदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते परेषान्तु
भेदोघटप्रतियोगिताकस्तत्साकाङ्क्षान्यादिपदस्मारितत्वादित्यादिरीत्या
अनुमित्या न तन्निर्व्वाहः पक्षविधयान्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारे-
णान्यस्य तथाभानात् । नच तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण
घटान्यस्य लक्षकं घटादित्यस्य चार्थतापत्तेः अन्यथा घटोऽस्तीत्यादा-
वपि घटादिपदस्यैवास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात् तत्रा-
प्यस्तित्वघटयोरन्वयबोधापलापापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

साकाङ्क्षत्वादिधीरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवदुक्तत्वरूपस्याप्तोक्तत्व-
स्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतोनैकपदार्थधर्म्मिकोऽपरपदार्थस्यान्वय
बोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्सां तदसम्भवात् परन्त्वनुमिते

रन्यएव किन्त्वसौ गृहीतग्राहित्वान्न प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वाव-च्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवा-गृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समा-धानं निरस्यति ।

नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते ।
वाक्यार्थानामपूर्व्वत्वात्संशयेऽप्यन्वयोदयात् ॥

यद्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्य्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्व रूपाया आप्तोक्तताया निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अपरपदार्थानु-मितेरनुत्पादो नचैवं शाब्दधियः पूर्व्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनु-वादकतापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादाच्च । अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेक निश्चये वान्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यन्तन्निश्चयस्तत्र हेतुरित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः । ननु माभूदाप्तोक्तत्वस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्य्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयधीहेतुत्वात् अन्यथा घटकर्म्म-त्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्म्मत्वाद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घट मित्यादिवाक्यात् कर्म्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्म्मताधर्म्मिकघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादि प्रकारेण घटकर्म्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म्मत्वमित्यन्वय मतेरनुत्पत्त्या कर्म्मताधर्म्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्य्यधियस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्राभिवेशात् । वस्तुतः समा नानुपूर्व्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य घटीय

कर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यस्थानामिदानीमन्तर्भा-
वेन तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा घटीयं कर्म्मत्वमित्याद्यन्वय
मतेरनुत्पादाद्विशिष्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्म्मिकस्य घटकर्म्मत्वादिपरत्व
निश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं तथाच तत्तद्धेतुभूतानां प्रकरण
ज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनान्तथात्वमुचितम् अवश्यंकॢप्तपूर्व्व
वर्त्तिताकत्वात्। अतएव सैन्धवमानय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न
लवणाद्यन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्थकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रक-
रणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः। एवञ्च वाक्यार्थप्रतीतिजनक
तयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्य्यस्य ज्ञानमवश्यं शाब्दसामान्ये हेतुस्तस्य
संशये व्यतिरेकनिश्चये च तदनुत्पादात् तन्निश्चयस्यैव युगपद-
नेकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये विनिगमकत्वात् लक्षणाकल्पकत्वात्
मुख्यार्थबाधस्य सर्व्वत्र लक्षणायाम् असम्भवात् तथाच तात्पर्य्यावच्छेदक
तयैव सर्व्वत्र वाक्यार्थसिद्धेः प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावय-
न्नपि शब्दो गृहीतग्राहित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतमप्यनादेय
मित्यास्तां विस्तरः।

ननु स्वार्थान्वयगोचरोबोधः साकाङ्क्षैरपि सार्थकैरेव शब्दैः
सम्पादनीयोनतु निरर्थकैस्तत्र कोऽसौ सार्थकः कतिविधश्चेत्या-
काङ्क्षायामाह।

शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः स्वार्थबोधकृत्।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा॥

यादृशः शब्दः शब्दान्तरं सहकृत्यैव स्वस्य स्वघटकस्य वा वृत्त्युप
स्थाप्ययादृशार्थावगाहिबोधं प्रत्यनुकूलः स तथाविधार्थे सार्थकः
पटपाचकाद्याः प्रकृतयः सुप्तिङाद्याः प्रत्ययाः चादयोनिपाताश्च
स्वोपस्थाप्यार्थस्य बोधं नियमतः शब्दान्तरं सहकृत्य जनयन्ति
वाक्यानि पुनरसहकृत्यापि। शशविषाणादिकः शब्दोऽपि शक्तीय-

त्वादिना विभाग्यादेरन्वयबोधमादधानस्तादृशविषयताकबोधने सार्थकएव यदन्वयबोध्यः। सचायं त्रिविध एव प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति शपश्यनादिविकरणो नुमाद्यागमश्चान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थितिद्वारा येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकःस्यात्। पुत्रो वः इत्यादावपि युष्मदादिसम्बन्धो न वसाद्यादेशस्यार्थः किन्तु तदादेशिनो युष्माकमित्यादिवाक्यस्य अतः पूर्वपदमपेक्ष्यैव तादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः। सदृशाद्यर्थेषु प्रकृत्यादिभ्योभिन्नेषु निभनीकाशादिशब्देष्वतिप्रसङ्गस्तु समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकान्यत्वेन विशेषणाद्वारणीयः।

तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति।

स्वेतरार्थानवच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने।
यच्छब्दनिश्चयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका॥

स्वेतरशब्दार्थाविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतुस्तादृशस्तथाविधार्थे प्रकृतिः। पट भू प्रभृतयो हि शब्दाः स्वोत्तरविभक्त्याद्यंशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वसनजननादेरन्वयं प्रत्ययार्थे कर्म्मत्वकर्तृत्वादौ बोधयन्ति नत्वन्यथा प्रत्ययास्तु पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य संख्याकालेष्टसाधनत्वादिस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते। चैत्रः पचति यजेतेत्यादौ शब्दान्तरधर्म्मिकसुबादिनिश्चयस्यासत्त्वेऽपि तदर्थस्यैकत्ववर्त्तमानत्वादेः चैत्रपाकादावन्वयात् स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चयएव तदुपस्थाप्य यादृशार्थान्वयबोधे प्रति हेतु स्तादृशस्यैव च शब्दस्य प्रकृते तथाविधः स्वार्थः स च पाकेत्यादेः शक्त्यादिविरहेऽपि पचनादिरूपः सुवचएव पचनादेः कर्म्मत्वादावन्वयबोधं प्रत्यमादिधर्म्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात्। बहुगुडो द्राक्षेत्यादावीषदसमाप्त-

त्वादिरूपस्य स्वार्थस्य शाब्दादावन्वयबोधं प्रति गुडादिपदधर्म्मिकः
स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन वक्त्रादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपितु न पदा-
न्तरार्थानवच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य शाब्दादावन्वयबोधकः प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थस्य धर्म्म्यन्तरेऽन्वयबोधकत्व
व्युत्पत्तेः। अतोनाम्नः प्राग्विहिते वञ्चि न प्रसङ्गः न वा चन्द्रनिभोऽयं
कुम्भकारोऽयमित्यादौ सदृशकर्त्राद्यर्थके निभकारादौ पूर्व्वपदार्था-
वच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थस्य बोधकतायास्तत्र व्युत्पन्नत्वात्। नचैव
मेवकारादेरन्ययोगाद्यर्थे प्रकृतित्वं न स्यात् पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यादौ
पार्थादिपदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुत्वा-
दितिवाच्यम् इष्टत्वात् प्रकृतेः स्वोत्तरविभक्तिसाकाङ्क्षसजातीयत्व
नियमात् एवकारादेश्च सविभक्तिकत्व एव प्रमाणाभावात्। ये तु
मन्यन्ते पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यैव तत्रैवकारार्थत्वं तादृशार्थ
बोधने तात्पर्य्यग्राहकत्वेन शबादिवदाकाङ्क्षासम्पादकत्वेनैव वा पार्थादि
शब्दस्योपयोगादेवकारादिनिपातः प्रकृतिरेव तस्य च लुप्तविभक्तिक
त्वेन तादृशविभक्त्यंश एव तन्निश्चयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छिन्नव्यव-
च्छेदरूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वमिति तेषां पार्थ एवेत्यत्र पार्थैव-
कारार्थयोर्भेदेनानुभविकस्यान्वयबोधस्यापलापप्रसङ्गः प्रसङ्गश्च तयो
रभेदेनान्वयस्य तथा व्यवच्छेद एवेत्यादावपि प्रातिपदिकार्थयोरभेदा-
न्वये तत्त्वस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति। यत्तु उप-
सर्गाणामिवैवकारादिनिपातानामपि न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात्
परन्तु समभिव्याहृतपार्थादिपदानां तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिलक्षणायां
निरूढत्वसम्पादकत्वमात्रमिति मतं तच्चिन्त्यम्।

लाघवादन्यथा निर्व्वक्ति।

स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने यस्य निश्चयः।
तस्यैव हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका॥

तत्त्वेन धर्म्मिविषयत्वेन स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताविषयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ बह्वाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति न गुडादिपदधर्म्मिकबह्वादिविषयत्वेन हेतुत्वमपितु सुबादिधर्म्मिकबहुगुडादिपदविषयत्वेन अन्यथा केवलादपि बहुगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ बह्वाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः।

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च।

यादृशार्थे प्रकृत्यन्यो निपातान्यश्च शक्तिमान्।

स तादृशार्थे शब्दः स्यात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्व्विधः।

यादृशार्थं इति शक्तावप्यन्वेति तेन यादृशार्थकप्रकृतिनिपाताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरात्मकप्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः प्रशंसायां मतुपो विधानात् शक्त्या निरूढलक्षणया च गुणगुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि शुक्लस्थाप्रभृतयः प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका अपि चादयो न निपातेभ्यः सुबादयस्तु स्वपरतायामेव प्रकृतयो नत्वेकत्वाद्यर्थे। तृतीयादौ कर्म्मत्वादेः सत्यपि लक्षणा न निरूढा प्रायशः प्रयोगविरहात्। अतएव यत्राप्ति प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्म्मत्वादेरवगमः यथा पशुना रुद्रं यजेत इत्यादौ। अतएव चान्वर्थबलादेवैकवचनादेरेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति यत् पाणिनिः प्राह तदिदं द्वित्वैकत्वादावेव द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः तेन द्वित्वादावपि नैकवचनादिः प्रमाणम्। तद्धिताख्यातकृतोऽप्येतेन व्याख्याताः तत्रापि शक्तिवन्निरूढलक्षणाया एव प्रत्ययत्वसम्पादकत्वात् नहि भक्षकोदाक्षिः पश्यतीत्यादौ भक्षणादेर्लक्षणया देशाद्यवगमः कृतादितः

नात्यन्ताभावोनञा प्रत्याय्यते न तु सत्त्वस्याभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे तत्राश्रितत्वादिक्रियान्वयस्यायोगात् जातौ जाती न स्त इत्यत्र जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्य्याप्तिबाधेनान्वयासम्भवाच्च । सत्ता समवायेन जातौ नास्तीत्यादौ तु समवेतत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे समवायशब्दस्य लक्षणा परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नत्वासम्भवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया आवश्यकत्वात् प्रथमार्थ प्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्रान्वय इति तु साहसं प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य क्वचिदप्यकल्पनात् विशिष्टसत्ता गुणे नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगोयदि प्रमाणं तदाधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्य वृत्तित्वावच्छेदेन तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि कश्चित् । न क्रोधोन च मात्सर्य्यं न लोभोनाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इत्यादावनेक नञामानर्थक्यप्रसङ्गस्तु न तं विरिञ्चिर्न भवो न श्रीर्नापि धनाधिपः । दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनेन यदित्यादाविव प्रकारान्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च । पदात् परस्य युष्मदादेस्ते प्रभृत्यादेशविधौ च पदशब्दः साकाङ्क्षनिपातस्याप्युपलक्षकस्तेन न ते धनं धर्म्मंप्रमित्यादौ न तस्यानुपपत्तिः सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्व व्युदासस्तु प्रागुक्तादिशावसेयः । स चायं निपातश्च तु नञ् पुनरिवेव मात्रादि भेदाद्बहुविधः ।

ननु यदि प्रकृतिः प्रत्ययोनिपातो वा स्वार्थोपस्थितिद्वारान्वय बोधं कुर्य्यात् प्रत्येकमात्रं निराकाङ्क्षशब्दसङ्घातं वा किन्न कुर्य्यात् मिलितानामेव तेषान्तथात्वन्तु सर्व्वत्रासम्भवीत्यत आह ।

वाच्यभावमवाप्तस्य सार्थकस्यावबोधतः ।
सम्पद्यते शाब्दबोधोन तन्मात्रस्य बोधतः ।

सार्थकस्य प्रकृत्यादेर्व्वाक्यतामापन्नस्यैव स्वार्थोपस्थितिद्वारान्वयबोधकत्वं नतु प्रत्येकस्य निराकाङ्क्षस्थितस्य वा ।

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथोनिराकाङ्क्षस्यापि तस्यान्वयबोधकत्वापत्तिरतोवाक्यं लक्षयति ।

मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्यूहोवाक्यं चतुर्व्विधम् ।
सुप्तिङन्तचयोनैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ।

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकबोधं प्रत्यनुकूला परस्पराकाङ्क्षा तादृशशब्दस्तोमएव तथाविधार्थे वाक्यम् । तच्च चतुर्व्विधं चतस्रश्च विधावक्ष्यन्ते । वह्निना सेच इत्याद्यपि वाक्यमेव परन्तु बाधितार्थकत्वादयोग्यम् । शाब्दमतेराहार्य्यत्वोपगमे निर्व्वह्निर्व्वह्निमान् पचन्न पचतीत्यादिकमपि वाक्यमेव नो चेदपार्थकमेव यादृशबोधत्वावच्छेदेनाहार्य्यत्वं तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तपदानामेव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थकत्वात् । यत्तु सुप्तिङन्तचयोवाक्यमित्यमरसिंहेनोक्तं तन्न युक्तं सुबन्तादेः प्रत्येकसमुदायविकल्पेनातिव्याप्त्यव्याप्त्योः प्रसङ्गात् नहि घटं पटमित्याकारः पचति गच्छतीत्यानुपूर्व्वीको वा शब्दसमूहो वाक्यं न वा घटं पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वाक्यं क्रियारहितन्न वाक्यमस्तीत्यादिकन्तु प्राचां प्रवादो निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः ।

प्रकृतिं विभजते ।

निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः ।
यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते ।

निरुक्ता न तु सांख्यानामिव जगदुपादानभूता यच्च पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरिच्यते नातोविभागन्यूनता ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति ।

येन स्वीयवदर्थस्य मुख्यतः प्रतिपादने ।

श्रोतरप्रथमापेक्षा तन्नाम स्वात्तदर्थकम् ।

यादृशशब्देन श्रोतस्तत्प्रत्ययदर्थमुख्य विशेष्यकान्वयबोधार्थं श्रोतरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं नाम । घटादयोऽपि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा नहि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्य विशेष्यकः सुबर्थसंख्यादेरवगमः । पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि श्रोतरं प्रथमाप्रतिसन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्म्मिताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव नापदं प्रयुञ्जीतेति वृद्धाः । पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व्वको महावाक्यार्थबोधः पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वयधियः पूर्व्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः प्रमाणान्तरेण पटधर्म्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् । नचान्योन्यपरस्परादिनामसत्यामिरेभ्यः प्रथमा नाभिधीयते इति वृद्धैः स्मरणादिति वाच्यं मल्लाभ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ मल्लयोः परस्परकर्तृकहननकर्म्मत्वान्वयानुरोधेन तेषामपि प्रथमान्तत्वादन्यथा सकर्म्मकस्य हन्तेर्भावाख्यातसाकाङ्क्षत्वानुपपत्तेरकर्म्मकस्यैव धातोस्तथात्वात् ।

निरुक्तं नाम विभजते ।

रूढञ्च लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम् ।
तच्चतुर्द्धा परैरूढयौगिकं मन्यतेऽधिकम् ।

तन्नाम चतुर्यमवधारणार्थं तेन किञ्चिन्नाम क्वचिदर्थे रूढमेव यथा गोप्रभृतौ गवादि गमेर्डो दाभाभ्यां नुर्धटइत्वेत्यादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वविरहात् किञ्चिल्लक्षकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि आद्यव्युत्पत्त्या पूरवत्तीरे शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिकप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्यकल्पनात् शक्तेः पूर्व्वपूर्व्वप्रयोगनियतत्वात् किञ्चिद्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ पङ्कजादि किञ्चित्

यौगिकमेव यथा पाचकर्मादौ पाचकादि । रूढयौगिकमप्यधिकं नाम यथा मण्डप महारजतादि तद्धि कदाचिदवयवशक्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषाम्मतम् । गौर्व्वाहीकइत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादि-पदं गोसदृशादौ लाक्षकमेव नतु ततोभिद्यते ।

रूढं नाम लक्षयति विभजते च ।

रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते ।

नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि सा त्रिधा ।

यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव नतु यौगिकमपि तद्रूढं योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिलप्यते नतु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः येन विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाश्च त्रयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतशून्यत्वादिति वक्ष्यते ।

ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्व्विधत्वमाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति ।

जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्म्मैः सङ्केतवत्तया ।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्व्विध्यं परे जगुः ।

गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या पञ्चाढ्यादीनां लाङ्गलधनादि-द्रव्येण धन्य पिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्म्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्व्विध्यमेव रूढानामिति । यदुक्तं दण्डयाचार्य्यैः शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्व्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्व्विधइति तदेतज्जडमूकमूर्खा-दीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः ।

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति ।

जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।

जातिमात्रे हि सङ्केताद्व्यक्तेर्भानं सुदुष्करम् ।

यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गो चैत्रादिः सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते नतु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः शक्यतावच्छेदकस्यान्वयानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्म्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्णकर्म्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्म्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् कर्म्मत्वं गोवृत्तिगोत्वनिष्ठकर्म्मतात्वादानयनं गोवृत्तिकर्म्मताकं गोत्ववृत्तिकर्म्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्। मैवं वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात्। नहि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमे मानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेरुपनयायोगात्। एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवाय संसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विशेषतया सुवर्णकर्म्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थल एव व्यभिचारात्। नचैवं कालो गौः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमत्ति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यव-

च्छिन्नप्रकारताकगर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घट-
त्वादिजातेः संख्यादिसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः सम-
वायेन प्रमात्वस्य दुर्व्वारत्वापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि वाक्येनेरि-
त्यादिबोधस्य नियमतोऽबाधभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति
भट्टमतानुवर्त्तिनः । तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितो गवादि
कर्म्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ
शुक्लगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनावधारणात् गोत्वस्याद्युपस्थित्या
च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गति
मत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभि-
चारादिदोषेण दुःशकत्वाच्च । एतेन कर्म्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधात्तरं कर्म्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोव्यक्तिं
विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्म्मत्वं
गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्तौ बोध इति श्रीकरमतमप्यपास्तं
मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन
शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च ।
यत्तु गौर्ज्ञायते गौर्नश्यति सर्व्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेनैव गवादि-
पदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनानन्य
लभ्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया
बीजत्वात् यदाहुर्मण्डनाचार्य्याः जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चि-
द्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति
तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्य
प्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे सति गवादौ लक्षणाया अनु-
पपत्त्यभावात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । तत्र गोत्वयोरस्ति
इत्यादौ पदार्थैकदेशेऽन्वयिनि प्रतियोगिनि वा स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन
शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयाविवक्षया च तत्र जातौ मुख्यविधेः तत्र

पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वयेयौगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधी प्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयो दुर्घट एव द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति ।

प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृप्येण गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेः नवा द्रव्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं नहि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्द धीविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपद धर्म्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरात्मत्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्व्विशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात् वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनामविषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तथासिद्धेश्च । यद्यपि जातेर्व्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयतानिरूपितमिति न व्यक्तिर्गोत्वाद्यालोचने जातो गोत्ववानित्यादिबोधे

च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारताया व्याप्यत्वनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वात् तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यता-निरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादे-रन्वयबोधेनास्पर्शनात् गुरूणां गोत्वेन गव्यादिबोधस्यालीकत्वात्। अतएव गवाद्यंशे गोत्वादिप्रकारको बोधः समवायेनैव सम्बन्धान्तरे-णापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभागे प्रत्यु-दासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारतायां गोविशे-ष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि सम्ब-न्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः। एवञ्च गोत्वादिशक्ति-ज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपद-स्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्म्मवत्त्वप्रयुक्तो गौणः। नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ शक्तिर्न स्याद्गतित्वादिशक्तिज्ञाना-देव ताद्रूप्येण गत्यादेर्गम्यादिधातुतो बोधसम्भवादिति वाच्यं गुरूणां गतित्वादेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यव-च्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात् सख-ण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्तक्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तता-ज्ञानत्वेन हेतुतानपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्व-ज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोजकस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूनान्तत्र शक्तत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादिपर्य्यवसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र वृत्तिग्रहो-त्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्याभानात् लोमादीनां स्वाश्रय-तुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमवल्लाङ्गूलवान् देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारा-दितिप्राहुः। तत्र ब्रूमः शाब्दमतेर्गवादिव्यक्तिप्रमाणित्वमवश्यकल्पक-प्रयोज्यं अन्वयधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पशुधर्म्मिक

साध्यव्याप्तिज्ञानादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनुमित्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवेनौचित्यात् पक्षतादि सहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्प्रकारकस्यैव वा पक्षे साध्याव-गाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रतिनियतपक्षसाध्यावगाहित्वसिद्धेः । किञ्च गोत्वशक्तत्वं न गोत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्ध-त्वात् नापि तद्बोधकमभिधानामकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न वा गोत्वानुभवजनकत्वं घटादिपदस्यापि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसान्निध्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् नच गोत्वानु-भवसामान्यं प्रति हेतुत्वन्तथा गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि गोत्वानु-भवजनकत्वप्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्व शक्तत्वमिति सांप्रतं गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया न सङ्के-तितमित्यादिग्रहेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन गोरन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं तथा तथाच पदधर्म्मिक तज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्यैव तद्विशि-ष्टस्य गोरपि विषयविधयावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो गवादि गवादिपदस्यार्थः ।

स्यादेतत् निरूढस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतो ग्रहः नोपमानान्न कोशान्न विवरणान्न प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यान्नापि वाक्य-शेषादमीषां शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्व्वं पृथुकस्य कस्यापि तदसत्त्वा-दत आह ।

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्व्वं वृद्धस्य व्यवहारतः ।
पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्व्वकैरसौ ।

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथाहि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्न जनो वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानो बाल इदं

गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वान्मत्प्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानमसाधारणहेतुकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्येवमनुमिन्वानः समुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादिसम्बन्धेऽस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति। पश्चात्तु क्वचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिव्येन गोसादृश्यातिदेशवाक्याद्गवयपदवाच्यत्वबोधानन्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यप्रत्यक्षाद्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्म्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्याद्यनुशासनात् कर्म्मत्वादौ द्वितीयादेः क्वचित् कोषादपि यथा गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति। शीतं गुणे तदर्थाः सुषीमः शिशिरो जड़ः। तूर्णे त्वोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले इत्यादिकोषेभ्यः श्वेत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य। क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः। क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा नीरूपस्पर्शवान् वायुर्निरूपश्च मूर्त्तिमन्मन इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कुकुदः स्मृत इत्यादावुक्तरीत्या कन्यादात्रादिषु कुकुदादिपदस्य। सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङर्थे धर्म्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्धकोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यवच्छेदाच्च। क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च

शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीतिश्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनइतिविध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूकएव यवपदस्य शक्तिग्रहः। यथावा स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषोभूतेभ्यः यन्न दुःखेन सम्भिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्यादिवाक्येभ्यः स्वरादि पदस्य।

ननु व्यवहारादनुमितेर्गवाद्यानयनधर्म्मिककार्य्यतान्वयज्ञाने पदानां प्रथमतः कारणत्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैव गृहीतमुपस्थितत्वादतस्तदुपपत्तये शाब्दसामान्यं प्रत्यवश्यं कार्य्यतावाचिपदस्य तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेतव्यं तथाच कथं केवलकोषादितः शक्तिग्रहस्तस्य विध्यनाकाङ्क्षत्वेनार्थवादतया शाब्दबोधानर्ज्जकत्वादिति प्राभाकराशङ्कां निरस्यति।

कार्य्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग्गृहीतापि हेतुता।
पदानामर्थवादेभ्यः पश्चाद्बोधादुपेक्ष्यते।

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्य्यताधीजनकत्वं पूर्व्वगृहीतमप्युत्तरकालमर्थवादेभ्यः शाब्दबोधानुरोधादुपेक्ष्यते पूर्व्वगृहीतस्यापरिहार्य्यत्वानियमात् प्रतिविम्बिते वस्तुनि व्यभिचारात् नवोपस्थितधर्म्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य ग्रहनियमः पटजनकं देयद्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरण्येनापि ग्रहात् अन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेस्तत्रैव दुर्व्वारतापत्तेः। नच कार्य्यतासाकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य गृहीतत्वादर्थवादस्थले न शाब्दधीः परन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमाकाङ्क्षान्तरकल्पने गौरवादितिवाच्यं कार्य्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शाब्दधीहेतुत्वस्य कल्पनया विधिस्थले न शाब्दधी-

रित्यस्यापि सुवचत्वात् उभयथाप्यन्वयमतेरानुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वादिति दिक्।

पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति।

उभयावृत्तिधर्म्मेण संज्ञा स्यात् परिभाषिकी।
औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते।

उभयावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशादित्यादिः साहि द्वितयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गगणादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिग्रहोत्तरं ततः पटत्वविशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवंग्रहदशायामाकाशादिपदान्न शब्दवत्त्वेन गगणस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम्। एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते धर्म्मिण्येव शक्तिग्रहस्य साद्रूप्येण पटाद्यनुभवं प्रति हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तावेवेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्म्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्व्विकल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवश्चोत्पद्यतइति तु नानुभविकं नवा यौक्तिकम्। या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी यथा भूतदूतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते शब्दादिस्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतोद्वितयावृत्तित्वादतः पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः। घटत्वादेः संस्थानवृत्तित्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं तदौपाधिकमेव यदिच परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन

तदा नैमित्तिकमेव वस्तुतः सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति ।

ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत्तामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्व माऊस्तेषां मते चैविध्यमन्यथा निर्व्वक्ति ।

यत्त्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् ।
जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना ।

यत्नार्थे यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथावा शास्त्रकृद्भिः सिद्धप्रभावादौ पच्चतादि । जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकं यथा गोगवयादि । यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपत्न्यादि । आधुनिकस्तु सङ्केतोन शक्तिर्नित्यस्यैव तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भर्त्तृहरिणा । आजानिकस्त्वाधुनिकः सङ्केतोद्विविधोमतः । नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गीयते । कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतइति । नच पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादि पदे नित्यसङ्केतवत्त्वे मानमस्ति द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति श्रुतेः पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायकमात्रत्वात् चैत्रादिपदस्य शक्तिमत्त्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्नियतत्वादित्युक्तत्वात् चैत्रादिपदाना मिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेऽपि न तेषां धर्म्मकर्म्मस्वनुपयोगः साधुभाषितव्यं नापभ्रंशित वै न म्लेच्छितवै इति श्रुत्या तत्र तन्निषेधात् म्लेच्छितवै म्लेच्छमात्रसङ्केतितैः । खरादिशब्दास्तु रासभादौ म्लेच्छैरिवार्य्यैरपि सङ्केतिताः । ननु गवादिपदं गोत्वादिनेव संस्थानप्रभेदेनापि विशिष्टएव गवादौ शक्तमिति तथापि तदौपाधिकं स्यात् न स्याच्छक्यत्वाविशेषेऽपि गोत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन संस्थानस्य गवादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वात् । नच संस्थानमप्यच्छमेव गवादिपदस्येति देशनीयं गवादिपदाद्गोत्वादिजात्या इव सास्नादि

लक्षणविलक्षणाकृत्यापि नियमतो गवादेरनुभवेन तस्यापि तच्छक्यत्वात् तथाच न्यायसूत्रं आत्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति पदार्थो गवादि पदस्यार्थः त्रिष्वेकशक्तेर्लाभार्थमेकवचनम् अन्यथा विभिन्नशक्तौ विशकलितानामेव तासामनुभवस्य गौर्नित्या गुणोवेत्यादौ लक्षणाद्य-भावस्य च प्रसङ्गादिति साम्प्रदायिकाः। नव्यास्तु जातिव्यक्त्योरेवैक शक्तिप्राप्त्यर्थं सौत्रमेकवचनं आकृतिरूपन्तु संस्थानं पृथगेव शक्यं शक्यत्वैकपदोपस्थाप्ययोरप्याकृतिव्यक्त्योरभेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतएव संस्थानानुपस्थितौ केवलगोत्वप्रकारेण व्यक्तेरवगमः शक्त्यैव सम्पद्यते। यद्येवं संस्थानव्यक्त्योरेवैकशक्ति र्गोत्वादिजातावेव शक्त्यन्तरं तद्वैशिष्ट्यन्तु पदार्थविधया युष्माक मिवास्माकं वाक्यार्थ इत्येव किं नस्यात् न स्यात् समवायेन गोत्वादि मदपेक्षया परम्परया संस्थानवतः परमगुरुत्वेनाशक्यत्वात् शक्यतायाः किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमात् शुद्धगोत्वादौ तदयोगाच्चेत्याहुः। मिथोवैशिष्ट्यविधुराभ्यां चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्प वन्तपदस्येव गोत्वसंस्थानप्रभेदाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादिपद-स्यापि जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिक संज्ञात्वं सखण्डोपाधिमात्रावच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्नस्तथात्वादिति वस्तुगतिः। सौत्रमाकृतिपदं न संस्थानपरं परन्तु करणव्युत्पत्त्याकार निरूपकार्थकं जातिव्यक्त्योः संसर्गपरमेव अन्यथा समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन तदनुक्त्या मुनेर्न्यूनतापत्तेः। काचित्कास्तु जातिसंस्थानाभ्यां गवादेरवगमो गवादिपदस्य जात्याकृति विशिष्टे शक्तिभ्रमेण लक्षणया वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरहस्ये अस्मद्गुरुचरणाः।

लक्षकं नाम लक्षयति।

यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत्।

तच्च लक्षणं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ।

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत् सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयाबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्ज्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याप्याधेयताधर्म्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा छिन्नगुसमुदायस्य लक्षणया च्छत्रिस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य नहि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः नहि तीरं गभीरं नापि गभीरापदं तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः नहि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्यत्र

नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितया-मेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तित्वे लक्षिते घटादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वं तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मकत्वादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीर-लक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः । घट-पटाद्यनुकरणस्य ऊंफड़ादिस्तोभस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधक-तया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते ।

स्यादेतत् मुखं विकसितस्मितमित्यत्र विकसितपदेन विस्तृतार्थ-लक्षणया मुखस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्य तत्काले कुसुमतुल्य सौरभादिमत्त्वं तस्य लक्षणामूलकव्यञ्जनया वृत्त्या बोध्यत इति रूढ़ादिवद्व्यञ्जकमपि शब्दान्तरमास्थेयं नहि तत्र विकसितादिपदं कुसुमसदृशादौ रूढ़मसङ्केतितत्वात् नापि यौगिकं स्वावयववृत्त्या तद-प्रापकत्वात् नवा लक्षकं उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधीरूपस्य लक्षणा-वीजस्य तत्रासत्त्वादित्यालङ्कारिकाः तन्न वदन्ति अन्वयानुपपत्ते-र्लक्षणावीजत्वं न तज्जनकत्वं शक्यसम्बन्धात्मिकाया लक्षणायास्तद-जन्यत्वात् नापि तज्ज्ञापकत्वं मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि प्रमाणान्तरेण तद्ग्रहसम्भवात् अतएव न लक्ष्यार्थतात्पर्य्यग्राहकत्वमपि प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् नच लक्षणाजन्यान्वयबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणावीजत्वमिति साम्प्रतं यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ व्यभिचारात् तादृशहेतुतायां प्रमाणाभावाच्च । अथास्ति नामार्थ,

शब्दैः प्रकरणादिसाचिव्यादेकविधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरमप्यन्यविधानामन्वयानुभवः सहृदयस्य यथायं गौरवितोमहान् इत्यादौ यथावा वयस्या नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनामित्यादौ । सचाय मनुभवो न शक्तिधीप्रभवः शक्यार्थबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्रकरणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात् नापि लक्षणाप्रयुक्तः शक्यार्थे तदयोगात् परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पाद्यः तदुक्तम् अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽभिधामूलव्यञ्जनान्यस्य बोधिका इति चेन्न तात्पर्य्यधियोहेतुत्वस्य पूर्व्वं परास्तत्वात् अतएव प्रकरणादीनामननुगतानां क्वचिदसत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् वस्तुतः शक्त्याद्युपस्थितानामेकविधानां पदार्थानामन्वयमतेरनन्तरं यद्यन्यविधानामन्वयबोधः स्यात् स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः नचैवं तत्तदर्थकशाब्दसामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिरूतात्पर्य्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वात् तत्तदर्थानां यथाकथञ्चिदुपनयवशेन मनसैव विशिष्टधी सम्भवात् मानोरथिकसुखप्रभेदपर्य्यवसितं चमत्कारं प्रत्यपि शाब्दस्येव मानसस्यापि बोधविशेषस्य हेतुतायाः सुवचत्वात् व्यञ्जनाख्य पदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्वयबुद्धौ तद्धेतुत्वस्य च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संक्षेपः ।

लक्षकं नाम विभजते ।

> अजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढ़ाधुनिकादिकाः ।
> लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ।

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचिल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढ़ा यथा आवरणादिप्रकारेण

तदाश्रयस्यानुभावकत्वादश्वादिपदस्य। कश्चिच्च पूर्व्वंपूर्व्वं ताद्रूप्येण प्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपगृह्यते यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविधलक्षणा-वत्त्वाल्लाक्षणिकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादे-तत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवे द्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणा-मननुभावकत्वात् गुरुत्वामशै। शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्येन दहनादि-नेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धमगृहीता-संसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृ-त्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्मान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीरा-द्यविशेषितस्य सुबर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। नच शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्म्मिकान्वय बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रविशन्ती-त्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः पशु-रित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्ते-रिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः।

योगरूढं नाम लक्षयति।

स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः।
योगरूढं न यच्चैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः।

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकं तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजक्षत्रसर्पीधर्म्मादि तद्धि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादि शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना समं स्वार्थस्य पद्मादेरन्व-

यानुभावकं पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्व्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्रूढमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढ्यर्थस्येव रूढ्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात्। योगरूढन्तु पङ्कजादिपदमवयवशक्त्या रूढ्यर्थमेव समुदायशक्त्या चावयवलभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात्। अतएव पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेन भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इतिवार्त्तिकम्। ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजक्षित्तः सन्नेत्यादौ स्वसदक्षरसंयोगि तरुश्यामुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृहाण। नच धेनुपदस्य पानकर्मत्वविशिष्टायां गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु नतु योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र क्लृप्तशक्तिकेभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायशक्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। यद्यपि कर्तृवाचकडप्रत्यये एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवान्न पङ्कजभागस्य तत्र शक्तिर्विता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात् क्षतिवत्समासयोरिदैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथो

ऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे ग्रहेऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थमवश्यम्पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढ़िरपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया डप्रत्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदागृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि कर्त्तास्तीत्याकारकोनान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढ़लक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वसम्भवादकनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्तिर्व्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि वकादिशब्दादकादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं डादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्व्वसिद्धत्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वाम्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्याविशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां वृत्तेरवश्यापेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा बोधस्तु दा सार्थन्ताद्दशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमेन कल्प्यते परन्तु रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति रूढ़िधियः प्रतिबन्धकत्वं तेन रूढ़ेरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव पङ्कजं कुमुदमित्यादौ पङ्कजनिकर्त्तृत्वादिना कैरवादेरवगमस्तथावयवशक्तेरनुपस्थितौ समुदायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ पद्मत्वप्रकारेण स्थलपद्मादेरतएव च तैलपदं योगेन तिलप्रभवं रूढ्या च विलक्षणद्रवद्रव्यपर्य्यवसितं बोधं बोधयेद्योगरूढ़मपि तैलं पचमित्यादौ सर्षपस्य तैलमित्यादौ च

शक्तौव प्रत्येकस्य बोधकमिति मीमांसकानाम्मतमुपन्यस्यति ।

रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढेर्विरोधिताम् ।
वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिस्तैः क्वचिदिष्यते ।

कश्चित्समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रतिसन्धानस्थले यद्यपि पद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्त मित्येवं रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि कर्दमजादि शब्देभ्यस्ताद्रूप्येण कैरवादेरवगमात् नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सर्व्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यपद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुमुदएव पद्मत्वेन रूढि भ्रमदशायां ताद्रूप्येण कुमुदस्य बोधोनस्याद्विरोधिन्या रूढिधियः सत्त्वादितिवाच्यं पद्मान्यधर्म्मिकेत्यनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्व-स्योक्तत्वात् । पद्मस्येव कुमुदस्यापि समुदायशक्यत्वधीदशायामव-यवशक्त्या पङ्कजातं कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुमुदादिशक्तत्व ज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिवध्यं विशेषणीयम् । नच यत्र तात्पर्य्यादि धीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना प्रतिबन्धाद्वा रूढ्यनुपस्थिते पद्मे योगा-र्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुरनन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादि बोधोन स्यात् विरोधिनोरूढिज्ञानस्य सत्त्वादितिवाच्यं मीमांसका नामिष्टत्वात् ते हि मण्डपं भोजयेत्यादावपि गृहादौ रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्रादेर्न मन्यन्ते बोधं भ्रमत्व ग्रहानास्कन्दितस्यैव रूढ्यर्थगोचरतत्तदयोग्यताज्ञानाद्यभावविशिष्ट स्यैव रूढिज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च । यदि च समुदाय एव पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन च शक्तः प्रमाभ्रमाभ्यां पङ्कजातं पद्म मित्याकारकोबोधः प्रामाणिकस्तदानीं च पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन कुमुदस्य

नान्वयधीः तदावयवशक्त्योरत्ययहाय पङ्कजपदघटकशब्दद्वयोरिति प्रति-
बध्यकुक्षौ निक्षेपणीयं तद्घटकत्वञ्चेह तद्विकल्पितात्यायकविषयितात्व
मात्रं तदवयवश्च तत्प्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयवशक्त्या पङ्कजपद
जन्यं पङ्कजनिकर्त्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पद्मत्वं हेतुस्तच्च कार्यस्य
विशेष्यत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं वा
प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्य्यादया कुमुदादेर्बोधकत्वासम्भ-
वात् उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं पङ्कजप्रयोगो-
पाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव पर्य्यवसानादिति तत्तुच्छं पद्मा
गृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पङ्कजनिकर्त्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमुदस्य
बोधानुदयप्रसङ्गात् नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् नच रूढ़िज्ञान
कालीनमेव योगार्थस्य बोधं प्रत्युक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथासति
रूढ़िधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य
सामान्यसामग्रीमहिम्ना दुर्व्वारतापत्तेः रूढ़िज्ञानासमानकालीन
तादृशबोधं प्रति विशेषतो हेत्वन्तरस्याकॢप्तत्वात् तत्कल्पने चातिगौर-
वात् । यदपि पङ्कजननकर्त्तृषु पद्मादिपदार्थां शक्तिसत्त्वेपि पङ्कज
पदान्न तादृप्येण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण योगार्थमर्य्यादया पङ्क
जातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढ़िज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पद्मान्यधर्म्मिकत्वादेर्गौरवेण प्रतिबध्यकोट्यप्रविष्ट-
त्वादतो योगरूढ़ं नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रथस्थिरत्वादिना
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात् ।
यदुक्तमभियुक्तैः या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता । जहत्-
स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढ़िर्व्विरोधिनी । पङ्कजं मनसादेवी
पद्मनाभो युधिष्ठिर इति । तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः
पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन
गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबध्यताया

मप्रवेशापत्तेर्गौरवेण पङ्कजातत्वप्रकारकशाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढि-धियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् । नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्ती-त्यादितोऽद्रव्यनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि जातं पद्ममपि प्रती-येत नामार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यान-पायादिति चेत् सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये क्वचि-च्छब्दैकदेशान्येनैव समानविभक्तिकनामान्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्र-तायाः स्वीकार्य्यत्वादिति ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यत इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयोराका-ङ्क्षादिसाचिव्यादाद्यस्यान्वयबुद्धिस्तस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यतरान्वयेन तु तयोरेव मिथःसाकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणाभावात् एवञ्च यत्र योगरूढि-लभ्यार्थयोस्तात्पर्य्याद्यग्रहादिरोधिसमवधानादा न प्रथममन्वयधी-स्तत्र योगार्थमर्य्यादया पङ्कजातत्वेन कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य बोधोभवत्येवेति मणिकृन्मतं दर्शयति ।

रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकृन्मतः ।

समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र धर्म्मिण्य-वान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तस्यान्वय-बोध उत्पद्यते सम्भृतसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्यान्वयबोध-उदासाय तु रूढेर्योगापहारिताप्रवादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वय-बोधसामग्रीसत्त्वाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृताम्मतम् ।

योगरूढं विभजते ।

सामासिकं तद्धितान्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः ।

तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्धितान्तं वासुदेवादि। कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिकएवान्तर्भावइति नाधिक्यम्।

यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च।

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम्।
समासस्तद्धितान्तश्च कृदन्तश्चेति तत्त्रिधा।

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम्। योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य। तच्च यौगिकं त्रिविधं समासस्तद्धितान्तं कृदन्तञ्चेति द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिकएव। सर्व्वइदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयं नातः कृष्णसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः। ब्राह्मणी श्वश्रूः शूद्रेत्यादौ ङीवादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातोविभागस्य व्याघातः।

यौगिकेषु समासं लक्षयति।

यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिर्निजार्थके।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः।

यादृशमहावाक्योत्तरत्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामलभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नात्याप्तिर्नवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः।

क्षीरपायीत्यादिकन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात् राज्ञः पुरुषत्वमित्यादितो राजान्यैव पुरुषभावः प्रतीयते नतु राज-पुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राजःपुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः । पायं पायमित्यादिखमन्तभागन्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको नतु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रक्षाय्येत्यादौ समासव्यपदेशोऽल्यवादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ।

विभजते ।

> सचायं षड्विधः कर्म्मधारयादिप्रभेदतः ।
> यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः ।

सचायं निरुक्तसमासः कर्म्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभाव बहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः । सद्वाक्यनिभनीकाध्या-दीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्यबोधक तया तथाविधनामान्तत्वमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेषः ।

ननु यदि षड्विधः सप्तविधोवा समासस्तदास्य पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यतस्तामुपपादयति ।

> पूर्व्वमध्यान्तसर्व्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः ।
> प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः ।

कश्चित्समासः पूर्व्वपदार्थधर्म्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्व्वपद प्रधान उच्यते यथा प्राप्तजायार्द्धपिप्पलीपूर्व्वकायादिकस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादि कर्म्मधारयश्च । कश्चिन्मध्य पदार्थधर्म्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो यथा पटानधिकरण प्रतियोगिकाभावच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः पटस्य नाधिकरणमित्यादि

विग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्-
पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे तात्पर्य्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात्। कश्चि-
दन्यपदार्थधर्म्मिकधीहेतुत्वादन्यपदप्रधानः यथा राजपुरुषादिक-
स्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्म्मधारयो द्विगार्ग्याद्यव्ययीभावश्च।
कश्चित्सर्व्वपदार्थधर्म्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्व्वपदप्रधानः यथेतरेतर-
द्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा। कश्चित्स्वघटकान्यपदार्थधर्म्मिकज्ञानजनक-
त्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः खलेयवाद्यव्ययीभावश्च।
तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न विरोधः। नित्या
नित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन विभक्ति
मात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु। स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ
समासकाविति। स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्या-
बोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिर्मक्षिकासुरादिः कृष्णः
सर्पो मक्षिकाया निः न सुर इत्यादितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरग्रहात्
यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा राजपुरुषपूर्व्वकायादिः तल्लभ्या-
र्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्व्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः। स्फुर
द्वाणी चलच्चैत्र इत्यादिकः कर्म्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्ती
वाणीत्यादिविग्रहस्य वाण्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि
स्फुरदभिन्नवाण्यादावेकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रज्ञापकत्वात्
स्फुरन्तीं वाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवाच्च विग्रह एव
समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तत्त्वं न तु समासे विग्रहार्थस्य विग्रहलभ्य
योर्लिङ्गसंख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्य्येण प्रायशः समासाबोध्यत्वात्। अतएव
यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्रावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्भक्तः
प्रियतिसा पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिसादेशयोस्तदभिव्यञ्ज-
कयोः सत्त्वात् यथा वा अक्षपरि शलाकापरि प्रिययुवा [illegible]-
मित्यादावेकत्वादेः अक्षशलाकयोरेकत्वस्याव्ययीभावस्य युष्मदस्मदो-

द्वित्वएव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्वएव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात्। तदुक्तमभियुक्तैः संख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत्। यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र संख्या प्रकाशते शलाकापरि इत्यत्र पूर्व्वकायोऽर्द्धपिप्पलीति। पूर्व्वादेरर्द्धस्य च कृत्स्नैकत्वमन्तर्भाव्यैव वचविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठेकालादौ चालुक् समासे सुपः संख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि संख्या न बुध्यतइति तु समासशक्तिवादिनः प्रातञ्जलाः।

समासेषु कर्म्मधारयं लक्षयति।

क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्।
तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्म्मधारयः।

क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्म्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशनामद्वयं कर्म्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः तथा पुरुषसिंहइत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानेरिति कर्म्मधारयानुशासनात्। कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थक उपकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः प्रबलमपद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च। नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात्। यदिच तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतोन तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः परन्तु विशेष्यविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्यएवाधेयत्वेन नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येवंद्वन्द्वात्मकनाम्नैवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचारः स्तोकं पचति धान्येन धनं

प्रशस्त्या पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यस्याधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव । राजपुरुषइत्यादिकस्तु तत्पुरुषोन पुरुषे पूर्व्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः समासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेः परन्तु राजसम्बन्धस्यैव अतएव राजपुरुषइत्यादौ पूर्व्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृदुक्तमपि सङ्गच्छते । यथाच नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते । किञ्चिद्विशिष्टसुबर्थानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वय बोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम् । नच्चैवमपि पञ्चपूण्यादिद्विगौ द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगार्ग्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात् । अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुषइत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्यव्यभिचारस्तत्रैव कर्म्मधारयः साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति वृद्धाः । चन्दनतरुर्व्विन्ध्यगिरिर्वसन्तसमयइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्त्रं नतु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वं पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्वं न किन्तु ज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम् अतएव तत्र पुरुषस्येव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुषइत्यपि कर्म्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तरपदकः कर्म्मधारयः प्रायशोनेष्यते नीलतदस्तीत्यादितोजात्वपि नीलोत्पलादेरस्तित्वाद्यप्रतीतेः । पङ्कयङ्कोजनं रम्यमामतङ्कज्जनं वृथा । नीलयद्रसआस्वाद्यः कटुतद्रूपमीष्यते इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि प्रयुक्तश्च जुमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमताविल्यादि । तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तर

विभक्त्युपस्थाप्यत्वं तत्त्वं नतु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादतो नामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्म्मधारयादिकः समासो न यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ एव। तदुक्तं भर्त्तृहरिणा अबुधान् प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोरिति वैयाकरणाः तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादि प्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तत्त्वमुरीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुबर्थयोर्नान्वयबोधः परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्म्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचयेः। नच समासस्याप्रकृत्वे नीलो द्रव्यञ्च घट इत्यादाविव नीलघटो द्रव्यमित्यादावपि घटे धर्म्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यं नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकेऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तन्त्रत्वात् विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदो वेत्यन्यदेतत् पटमित्यादौ तु कर्म्मत्वादौ पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः। ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः कर्म्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्म्मिताकधीजनकः कथं न स्यात् इति चेन्न बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समास इत्यनुशिष्टिबलेन बहुव्रीहेरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात्। नीलपीतोत्पले रम्ये पीतनीलोत्पलान्वितमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारक एव बोधो

ननु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रम्यमित्याकारः । अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति ननु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषोन बहूनामगर्भो नवैकत्र द्वयमिति न्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः ।

स्यादेतत् समासानां समुदायशक्तत्वे वाचस्पतिर्मितायाः स श्यामे कण्ठे व्रणः पुमान् इत्यादौ वाचि मितायाः कण्ठे च श्यामादेर्नाभेदेनान्वयो व्रणादेः पदार्थैकदेशत्वेन तत्र पदान्तरार्थस्य पशुरपशुर्गणानां समवेतमित्यादाविव निराकाङ्क्षत्वादेवं पत्न्या द्विजातिस्वाध्यायो जटाभिस्तापसस्पृष्ट इत्यादौ पत्नीसहभावस्य द्विजातौ जटावैशिष्ट्यस्य च तापसे भेदेनापि नान्वयो यथाकाशमभिघातादित्यादौ । यौगिकत्वे तु तत्र तत्र तथाविधान्वयो दुर्व्वारो वाक्प्रभृतेः पदार्थत्वादिति चेन्न वृत्त्येकदेशपदस्यार्थ सम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधकान्यविभक्तेः स्वार्थानुभावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वादतएव चैत्रस्य गुरुकुलं शरैः शातितपत्रक इत्यादौ गुर्व्वादिपदस्य वृत्त्येकदेशत्वेऽपि तदर्थे षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयार्थकरणत्वादेश्चान्वयः सर्व्वसिद्धः । समासस्येव क्यजादिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात् परिष्कृतायाः सततं यस्तु वाचस्पतीयते । सम्पदा जटया वापि पुत्रीयति स पूरुष इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादेः पुत्राद्यंशे च सम्पदादेः सहभावादिबोधकतायां न सामर्थ्यमतएव प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशार्थे न तस्यान्वय इष्यत इत्यपि पठन्ति । कर्म्मचाण्डालयोगोत्थं कुरु पापक्षयं ममेत्यत्र च योगोत्थमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यर्थः स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः । यस्मिन् राशिगते

सूर्य्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः। तेषान्तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रियेति वचनन्तु अमूलं समूलत्वे तु यस्मिन् राशौ गते सूर्य्ये इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तां विस्तरः।

द्विगुं लक्षयति।

संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम्।
अभेदेनैव यत्स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधो मतः।

संख्यावच्छिन्नशक्तयत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थधर्म्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते। त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्युग चतुर्व्वर्ग पञ्चगव्य पञ्चामृत षड्रस षट्पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु नवरस नवग्रह दशमूल एकादशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वादशादित्यादिकन्तु कर्म्मधारयः शुण्ठ्यादिपर्य्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्व्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकस्त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः पञ्चमूलीत्यादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्य्यं न तु विशेषरूपेणापि अतएव कण्टकार्य्यादिकं स्वल्पं गाम्भार्य्यादि च यन्महत्। पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादिकस्तादृप्येण बोधस्थलीयः प्रयोगः वर्षाकाले मघर्क्षेण युक्ता चापि त्रयोदशीत्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् द्वयोरूपमित्याद्यर्थे द्विरूप्यादिपदं नाभेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम् एकत्वसंख्यया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्य्याप्तिसंसर्गेण तदवच्छिन्नस्य बोधकं द्वितयादिपदं पर्य्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं वाक्यत्वादतो नैक घटद्वितयपटेत्यादिकर्म्मधारयेऽतिप्रसङ्गः। सप्तशती पठ्यतामित्यादौ च यद्यपि शते धर्म्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयोबाधितत्वान्नापि सप्तपदलक्षितस्य सप्तगुणितस्य द्विगुत्वहान्यापत्तेः तथापि शतपदार्थैकदेशे शतत्वसंख्यायां तस्याः सप्तत्वसम्भवादिति वदन्ति। द्विगार्थे

गच्छतइत्याद्यव्ययीभाववारणन्तु पूर्व्ववत्। तथायं द्विगुस्त्रिविधः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारभेदात्।

तत्र तद्धितार्थं द्विगुं लक्षयति।

तद्धितार्थान्वितस्वार्थस्तद्धितार्थद्विगुर्मतः।
तद्धितार्थे लाक्षणिकस्वान्त्यनामा त्वसर्व्वगः।

योद्विगुः स्वोत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्धितार्थद्विगुः। द्विमुद्रो वृषइत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षा गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां निर्म्मितस्य द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य त्रिकाण्डः पुरुषइत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य पञ्चकपालश्चरुरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् परिशिष्टस्त्वाम्मतेनेदम्। उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते नतु लुप्तष्ठगादिरप्यपेक्ष्यतेऽतस्तद्धितार्थलाक्षणिकस्वान्त्यनामकोद्विगुरेव तद्धितार्थद्विगुरिति भणिभाष्यमतन्तु न युक्तम् असर्व्वगत्वात् पाञ्चपुरुषिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगर्ग्यरूप्योगौरित्यादौ पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्व्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् द्विस्वर्णमुद्रः पशुरित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लाक्षणिकत्वायोगाच्च।

उत्तरपदद्विगुं लक्षयति।

स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः।
योद्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः।

योद्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः यथा पञ्च गावोधनमस्येत्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः।

समाहारद्विगुं लक्षयति।

स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्वान्त्यशब्दकः ।
उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ।

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षकोयदीयान्त्यशब्दः स द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुलीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्थपुलशब्देन लक्ष्यते ननु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्त्यप्रयोगात् अतएव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये तदसम्भवात् । यदि च पञ्चपुलीत्यतः पञ्चानां पुलानामेव बोधो ननु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपुलीं छिनत्ति इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य छिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुलादेर्द्वित्वबहुत्वेऽप्येकवचनन्त्वानुशासनिकं दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते । न च द्रव्यप्राधान्ये पञ्चखट्वीत्यादौ सूत्रेण स्यात् गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समासान्त्यस्योपसर्ज्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समाहारसंज्ञकद्विगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव सूत्रविधेर्व्वक्तव्यत्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिश्च तत्रोत्तरपदस्य वाच्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा पूर्व्वनिरुक्ताभ्यां तद्धितार्थोत्तरपदद्विगुभ्यां भिन्नद्विगुरेव समाहारद्विगुर्बोध्यः । एवञ्च द्विगोः कर्म्मधारयान्तर्गतत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ।

तत्पुरुषं लक्षयति ।

यदीयेन सुबर्थेन युतयद्बोधनक्षमः ।
यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते ।

यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः ननु यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुबर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्व्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादावव्याप्तेः । लोक

पक्त्वेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्म्मधारयएव मन्दाकविमर्द्दाविग्रहइत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेऽप्येकनामार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया तथात्वसम्भवात् स्तोकं पक्त्वेत्यादौ असमस्तादात्म्यवाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समासएवाऽनुत्पन्न इति तु न देश्यं स्तोकनम्रा स्तनाभ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्म्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः षट्संख्यारार्थौगौणः ।

विभजते ।

द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदादेष च षड्विधः ।
क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः ।

ग्रामगतः चैत्रनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं मैत्रगतिः गृहस्थितइत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्म्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड् भेदाः स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयार्थावच्छिन्नापरपदार्थबोधकसमासत्वादेर्धर्म्मषट्कस्य सुवचत्वात् । इयांस्तु विशेषोयदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः पीठं परितः पुण्येन सुखं शमाय विद्या दण्डाहतः गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा तिलेषु तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्षसुखी लोष्टकायाः कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुबेरबलिः कर्म्मकुशल इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः ।

ननु ग्रामगतइत्यत्र गतौ ग्रामकर्म्मत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमो न ग्रामादिपदेभ्यो लुप्तसुपः स्मरणात् तल्लोपमजानतोऽप्यन्वयबोधात् समृद्धं ग्रामगतइत्यादितः समृद्धग्रामयोरभेदान्वयधीप्रसङ्गाच्च सम्पन्नं दधि पश्येत्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधोपयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्याविशिष्टत्वात् नापि ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्म्मत्वादिलक्षकत्वात् अभे-

दान्यसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युप स्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात् । नच ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्म्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येन्नान्वय इति साम्प्रदायिकानाम्मतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्यमानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्म्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति चेन्न प्रत्ययान्ततत्तन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्त्रत्वेन ग्रामगतइत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितग्रामकर्म्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात् । नचैवं गतोग्रामेत्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्म्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अत एवार्द्धपिप्पलीच्छेदइत्यादौ पूर्व्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनां अर्द्धाद्यर्थे घटपटमठानामित्यादौ च सर्व्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्वस्यानन्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थे अन्वयः तथा बङ्गगुड़ड़ाद्यैत्यादौ गुड़ादीनामपि बङ्गजर्थे प्रकृत्यर्थस्यैषदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहुचोविधानादिति ।

ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयोव्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत इत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्म्मत्वादिलक्षणयेति चेत् सत्यं विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात् मास्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्म्मत्वादौ लक्षणा कर्म्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः ग्रामं गत इत्यादिविग्रहस्यापि कर्म्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसन्धानवशादेव कर्म्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात् ग्राममित्यादौ

कर्म्मत्वादिधर्म्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्म्मत्वाद्यर्थकत्वात् अतएवाघटः पटइत्यादावन्यस्य असुरोदैत्यइत्यादौ विरोधिनः अनिन्दुः शरइत्यादौ सदृशस्य अब्राह्मणोवार्द्धुषिकइत्यादावप्रशस्तस्य अनुदरमुदरंतरुण्याइत्यादौ खल्पस्य वाचकेन नञ्निपातेन खार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्रत्य तत्पुरुषे नाथानिः। पटस्याभावइत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभावएवसमासः प्रमाणान्तेनापटंवर्त्तते इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः। प्रसज्यनञाप्यपटइत्यादिस्तत्पुरुषएव साधुर्नाव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवादइत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोगइति तु पक्षधर मिश्राः। युज्यते चोत्तरः कल्पोनचेदेवं दृश्येते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः। चैत्रोग्राममगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना इत्यादौ राज संम्बन्धादेराजादिपदलक्ष्यत्वे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यविधया वृत्त्या पूर्व्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानां नहि प्रजावतीयं मे त्वं तस्मै देहि कम्बलम्। नीलो मणिर्गुणः सोऽत्र भ्रात्रादिर्बोध्यते तदा।

नन्वेवमनयैव ऋचा निषादस्थपतिं याजयेदितिश्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्म्मधारयएवेति सिद्धान्तोव्याहन्येत तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्म्मधारयस्वीकारस्तन्मूलके निषादस्याधानेऽपूर्व्वविद्याप्रयुक्तिश्च कल्प्यते कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधिबाधात् स्त्री शूद्रौ नाधीयेतामितिश्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं धातोः शूद्र पदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात्। यदि च कर्म्मधारयइव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुषएव तत्रोचितस्त्रैवर्णिकस्यैव निषादीय स्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्व्वविद्याप्रयुक्तौ तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य

भाकल्पग्रत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि किमिति कर्म्मधारय एव तत्राभ्युपेयते ननु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थपतिपदान्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवसद्भावस्य सर्व्वं सिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात् नहि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादि बोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौचित्यात्। अथ बाधकं विना मुख्यार्थएव श्रुतीनां प्रामाण्यं ननु प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्ष्यार्थे मुख्ये शब्दस्यारसइत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्म्मधारयविधयैव वेदानां प्रामाण्यं ननु प्रमाणान्तर विषयेऽपि तत्पुरुषविधया कर्म्मधारयात् समासान्तरस्य दौर्व्वल्य मित्यादिमीमांसया तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः। तत् पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जघन्यत्वमित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या नहि बहुव्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततोदुर्व्वलत्वम् एकपदमात्र लक्षणयापि बहुव्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वादित्यास्तां विस्तरः।

अव्ययीभावं लक्षयति।

उत्तरार्थान्वितस्वार्थाव्ययपूर्व्वस्तु योभवेत्।
समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्ज्जितः।

यः समासः स्वोत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्व्वभागकः स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधनेऽव्ययीभावः गृहे निर्मक्षिकम् उपकुम्भमित्यादौ हि मक्षिकाया अभावः कुम्भादेश्च सामीप्यादिर्मक्षिकादिपदप्राग्वर्त्तिना निराद्यव्ययेनानुभाव्यते अर्द्धशरीरमित्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकमप्यर्द्धपदं नाव्ययं निर्मक्षिका भूमिः निर्मनुष्योदेशइत्यादौ तु मक्षिकादेरभाववन्तं बोधयन्नपि निर्मक्षिकादिस्तत्पुरुषो न ताद्दशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्य्यं विधुरइति तत्र न प्रसङ्गः।

नन्वकस्याप्यस्य शलाकाया वा द्यूतेऽन्यथापातनमित्यर्थेऽक्षपरि शलाकापरि इत्यव्ययीभावेऽव्याप्तिस्तस्याव्ययगर्भत्वेऽपि तत्पूर्व्वकत्वाभावात् एवं द्वौ गार्ग्यौ इत्यर्थे द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादौ द्वाभ्यां दण्डाभ्यां इत्यर्थे द्विदण्डि प्रहरतीत्यादौ तिसृणां यमुनानां समाहार इत्यर्थे त्रियमुनं स्नातीत्यादौ लोहिता गङ्गा यस्मिन्नित्यर्थे लोहितगङ्गं देश इत्यादौ दण्डैर्दण्डैन मिथः प्रहृत्य वृत्तमित्यर्थे दण्डादण्डि रणमित्यादौ केशेषु मिथः प्रगृह्य वृत्तमित्याद्यर्थे केशाकेशि युद्धमित्यादौ खले यवा यदा संहृता यवा यदा तिष्ठन्तो गावो यदेत्याद्यर्थे खलेयवं संहृतयवं तिष्ठद्गु वा काल इत्यादौ द्विगार्ग्यद्विदण्ड्यादिष्वपि तेष्वव्ययगर्भत्वस्याप्यभावादतः प्रकारान्तरेण निर्व्वक्ति ।

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका ।
स्वार्थे यदर्थस्य गदा सोऽव्ययीभाव इष्यते ।

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यसमर्था स एव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थस्यान्वयबोधने समर्था न तु लुप्तापि क्षतयोरक्षपरिश्यर्थत्वमित्यादौ त्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि क्षतयोरेकान्यथापातनयोर्भिन्नत्वमित्यन्वये लुप्तषष्ठ्यैव पातनस्य सम्बन्धप्रत्यायनात् । स्निग्धस्योपगङ्गं पावित्र्यमित्यादौ स्निग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वमित्याद्यन्वये समीपादेः सम्बन्धः श्रुतयाप्यमादेशवशादेव षष्ठ्यानुभाव्यते इति न तत्रोपगङ्गाद्यव्ययीभावेऽव्याप्तिः अनुगङ्गेन स्नातः उपगङ्गेषु पूतत्वमुपकुम्भादानीतमित्यादावमादेशं विनापि श्रूयमाणाभिस्तृतीयासप्तम्यादिसुब्भिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठीपर्य्यन्तानुसरणम् ।

बहुव्रीहिं लक्षयति ।

बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः ।

निरूढया लक्षणया स्वांशज्ञापकशब्दवान्।

समास इति प्रकृतं तथाच स्वांशस्य निरूढलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्यबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिबोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः। आरूढवानरो वृक्ष इत्यत्रारूढो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्षं पीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्म्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं पक्वतण्डुलश्चैत्र इत्यत्र पक्वास्तण्डुला येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्म्मतण्डुलसम्बन्धित्वेन चैत्रं दत्तदक्षिणो द्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा दस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्म्मदक्षिणासम्बन्धित्वेन द्विजं पतितपत्रस्तरुरित्यत्र पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापादानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रं रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नस्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम् एवं वाणच्छिन्नकरो नर इत्यादावपि वाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाणकरणकस्वकर्तृकच्छिदाकर्म्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहुव्रीहिर्बोधयतीति सर्व्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्म्मिणामवगमः। दक्षिणपूर्व्वा पूर्व्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्थले दक्षिणया पूर्व्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणसहितपूर्व्वसम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतीनां विदिशां बोधः। अस्तिक्षीरा नास्तिक्षीरा गौरित्यादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्क्षीरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः। इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकेषाम्मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति। उप समीपे दश येषामिति समीपगणितत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहादुपदशाः शकुनय इत्यादौ स्वसमीपगणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेका-

दशानाञ्च पञ्चिकामवगमस्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्य्याप्त संख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः। अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादावपि स्वपर्य्याप्तसंख्याधिक दशवृत्तिसंख्यापर्य्याप्त्यधिकरण दशसम्बन्धित्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः। द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे द्वित्राः पवित्राः पटमित्यादौ द्वित्र्यन्यतरपर्य्याप्तस्वपर्य्याप्त संख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पवित्राणां बोधः पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकताया व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादश्रुतिः पञ्च षड्वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषा इत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयोऽवसेयः। परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहेः स्वधर्म्मिकसंशयकोटितापन्नद्वित्रिसम्बन्धित्वेन द्विप्रभृति बोधकत्वमित्याहुः।

द्विस्त्रयो येषामिति विग्रहे तु द्विशब्दस्य द्विगुणितवाचित्वेन द्विगुणितत्रिपर्य्याप्तवृत्तिसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वित्रा रसा इत्यादौ षसामवगमः सुजन्तर्भावेणैव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्वाच्च पञ्चकृत्वो दश येषामित्यर्थे पञ्चदशा इत्यादिको न समासः सर्व्वत्रोक्तबहुव्रीहौ राजादित्वादति चरमस्वरादेर्लोपः। स्वधनसम्बन्धी चैत्र इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति व्युत्पत्त्या स्वगर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैत्रं बोधयन्नपि तत्पुरुषो न स्वांशस्य निरूढ़लक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः। तथा चाधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः पटसम्बन्धीत्यादिरपि। मातृभक्त इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः स्वमातृत्वेन निरूढ़ लक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्सम्बन्धित्वेन बोधकः। नच द्वौ मुनी त्रयो वा मुनयो यस्येति वक्तृत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहे स्ववक्तृ मुनिद्वयादिसम्बन्धित्वेन बोधके द्विमुनि त्रिमुनि वा यस्य इत्यादौ

द्विमुन्याद्यव्ययीभावे स्वमातृसम्बन्धित्वेन बोधके मातृसम्बन्धीत्यादि तत्पुरुषे चातिव्याप्तिरूदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात् । इदमत्राव-धातव्यं चित्रगुरस्तीत्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतीनां प्रती-त्यर्थं न चित्रगुसमुदायस्य लक्षणा तस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात् वाक्ये लक्षणायाः प्रागेव परास्तत्वात् । नच चित्रपदमेव तत्र चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिलक्षकं गोपदन्तु तादृशार्थे तात्पर्य्यग्राहकं लक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं वेति वाच्यं चित्रपदस्य प्रथमान्तत्वा-भावेन तदर्थेऽस्तित्वाद्यन्वयस्यानुपपत्तेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात् । अन्यथा राजपुरुषोऽस्तीत्यादावपि राज-न्यस्तित्वान्वयप्रसङ्गात् प्रकृत्यर्थ एव सुपः संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेः गोपदोत्तरप्रथमया चित्रपदोपस्थाप्ये चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिन्येकत्व बोधनायोगाच्च । यत्तु गोपदमेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं चित्र पदन्तु तत्र तात्पर्य्यादिग्राहकमिति मणिकारादुक्तं तन्न युक्तं पूर्व्व पदार्थसाकाङ्क्षस्यैव स्वार्थस्योपसर्ज्जनतायां गोपदस्य ह्रस्वविधानात् चित्रपदार्थेन समं तदर्थस्यानन्वये तदनुपपत्तेरन्यथा गौरस्तीत्यादा-वपि चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणायामुदन्तत्वापत्तेः नच नामोत्तरवर्त्तिन एव गोपदस्य स्वार्थोपसर्ज्जनतायां ह्रस्वविधिर्यत्र गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते स्वगोसम्बन्धिन्यभेदेन चित्रपदस्यान्वयः तत्र चित्रगवोऽस्तीत्यादिकर्म्मधारयेऽपि गोपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गात् वस्तुतः कृतपाकश्चैत्र इत्यादौ स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धित्वादिना चैत्रा द्यवगमः पूर्व्वपदस्य परपदस्य वा लक्षणया न सम्भवदुक्तिकस्तयो रशक्यत्वेन भाक्तत्वायोगात् । नच तत्र कादिवर्णस्य स्वरूपस्य क्तघञादि प्रत्ययस्य वा स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा तन्निरूढत्वसम्पा-दकञ्च शब्दान्तरमिति साम्प्रतं कृतादिपदेभ्यः स्वार्थानुपस्थितावपि तदन्वयबोधप्रसङ्गात् घञादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तन्मात्रोपस्था-

प्यार्थे सुबर्थान्वयायोगात् प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव तदर्थस्य पदार्थान्तरे ऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नत्वाच्च तस्माच्चित्रगुरित्यत्र गोपदं स्वगोसम्बन्धिलक्षकं तदेकदेशे च गवि तादात्म्येन चित्रपदस्यान्वयः । नच गोधर्म्मिका-न्वयबुद्धौ तद्धर्म्मिकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् पदार्थैकदेशे गवि चित्र-स्यान्वयोऽदुर्घटः चित्रगोऽस्तीत्यादौ गोस्थानरूपस्य व्रजस्यैकदेशे गवि चित्रस्यान्वयेन शाब्दव्युत्पत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यं घटशून्यं चैत्रनतेत्यादितत्पुरुषे भेदेनेव चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहावप्यभेदेन पदा-र्थैकदेशधर्म्मिकान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सम्भवात् फलानु-रोधित्वात् कल्पनायाः प्राच्यैरपि सुन्दरराजपुरुष इत्यादावभेदेन सुन्दरादेः पदार्थैकदेशे राजन्यन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च । यत्तु गोपदं तत्र स्वकीयगोत्वेन सम्बन्धित्वेन च लक्षकमतश्चित्रस्य गोपदार्थैकदेश स्वकीये गवि तस्य च सम्बन्धिन्यन्वयान्न पदार्थैकदेशान्वयित्वमेकपदा-र्थयोश्च मिथोऽन्वयः क्षतिवर्त्तमानत्वयोरिव नाव्युत्पन्न इति तन्मन्दं तथा सति चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सञ्चारोऽतिमनोहर इत्यादौ तदादेः स्वकीयगवादिपरामर्शकत्वापत्तेः पदार्थैकदेशस्यैव परामर्शक-तायास्तदादावव्युत्पन्नत्वादिति । एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यादा-वपि रुहधातुना स्वकर्म्मकारोहणा कर्त्तुर्वानरपदेन च वानरसम्ब-न्धिन उपस्थापनादमीषामाकाङ्क्षादिधीसाचिव्यादेव स्वकर्म्मकारोहणा कर्म्मभिन्नवानरसम्बन्धित्वादिना वृक्षादेर्बोध इत्याहुस्तां विस्तरः ।

नचारूढो वानरो यस्य वृक्षमित्यादिविग्रहादारूढवानरपदं स्व-कीयवृक्षारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि बहुव्रीहिः स्यादतस्तादृग्वाक्यस्य विग्रहत्वं खण्डयन्नाह ।

अस्यैकं प्रथमान्तं सत्सुबन्तैरितरैः सह ।

यदा भेदसबन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ।

अस्य बहुव्रीहेर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत्सुबन्तैरितरनामभिः

सह भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथन्ते नोक्तवाक्ये तथा सुबन्तस्यापि यदस्तत्र तत्पदेनैव साकाङ्क्षत्वात् आरूढोवानरोय इत्यादौ तु यच्छब्दो न भेदार्थकसुबन्त इति न तादृशस्यापि वाक्यस्यार्थे बहुव्रीहिः पतितस्य धनं यस्य दग्धाद्घटोयस्मादित्यादिकस्तु समानार्थकसुब्द्वयीमन्तर्भाव्य न विग्रहः सम्प्रदायविरोधात् एवं घटेन पटोयस्येत्यादिकः सहाद्यर्थमन्तर्भाव्यापि सुबन्तैरिति तु सम्भवाभिप्रायं तेनाघटो देश इत्यादिबहुव्रीहेर्न घटोयस्येत्यादिविग्रहेण नञादेः सुबन्तत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः सपुत्र इत्यादौ तु सह पुत्रो-येनेत्यादिरेव विग्रहो नतु पुत्रेण सहेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः सघटो देश इत्यादौ च सह घटो येनेत्यादिविग्रहे सहार्थो वैशिष्ट्यं नतु सामानाधिकरण्यं घटे देशस्य तद्बाधात्। जीवत्पितृक इत्यादेस्तु जीवन् पिता यस्येति विग्रहो यस्य च पिता जीवन्नित्येवं जीवद्विधेयका-न्वये निराकाङ्क्षोऽपि जीवदभिन्नः पिता यदीय इत्यन्वय एव साकाङ्क्षः। इदन्तु बोध्यं यत्र विग्रहवाक्ये सुबन्तयदः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भित एवार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिर्व्युत्पन्नः तेन गन्तव्यो ग्रामो यस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामकश्चैत्र इत्यादितः स्वकर्तृकगतिकर्मग्रामसम्बन्धित्वेनैव चैत्रादेरौत्सर्गिको बोधः कदाचित्तु तात्-पर्य्यादिवशाद्गन्तव्याभिन्नस्वकीयग्रामसम्बन्धित्वेन यत्र तु न यदस्तत्-साकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र विशेषविध्यसत्त्वे यन्नामार्थमुख्यविशेष्यको विग्रहवाक्याद्बोधः सुबन्तयदर्थान्वितनामार्थगर्भित एवार्थेऽतएव धनी दासो यस्येत्यर्थे यदीयधनवान् दासस्तस्य धनिदासकोऽयमित्यादितो नावगमः किन्तु धनवत्स्वदाससम्बन्धिन एव चन्द्रश्चूडायां यस्येत्यादि-कस्तु विग्रहो न यदीयश्चन्द्रश्चूडायामित्यर्थकः किन्तु यदीयचूडायां चन्द्र इत्यर्थकस्तादृशार्थ एव सप्तम्यन्तेनेन्द्वादेर्व्विशेषणतो बहुव्रीहिवि-धानात्तेन चन्द्रचूडः शिव इत्यादौ स्वचूडावृत्तिचन्द्रसम्बन्धित्वेनैव

शिवस्यावगमो न तु चूडावृत्तिस्वकीयचन्द्रसम्बन्धित्वेन तस्य गगनादेर्वा बोधः ससम्बन्धिकपदार्थस्य विशेषणत्वस्थले तु सुबन्तपदार्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन गर्भितेऽपि अतएव चैत्रः पुत्रकृतोत्कर्ष इत्यादौ स्वपुत्रकृतोत्कर्षवानेव चैत्रादिः प्रतीयते नत्वन्यदीयपुत्रकृतोत्कर्षाश्रयः ।

बहुव्रीहिं विभजते ।

तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः ।
विग्रहस्य विशेष्यो यत्तद्विशेष्यकबोधकृत् ।

तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृद्बहुव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञाकत्वात् तद्भिन्नस्वातद्गुणसंविज्ञानश्चरम इत्यर्थाद्गम्यते घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादितो हि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलसमेव विशेष्यविधया बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन कुटादिर्गम्य इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्म्मिक व्यवस्थाधर्म्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुण संविज्ञानएव बहुव्रीहिः ।

प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्व्वक्ति ।

यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने ।
अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः ।

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः लम्बकर्णमानय

हारयोर्वं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिसंज्ञकस्वसम्बन्धिनः स्वघटीभावहति हारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्म्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्ण्यहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादन्वयबोधने समर्थ इत्येवं विध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्नएव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः यथा दृष्टसागरमानय इत्यादाविति प्राचाम्मतम् ।

व्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थमन्यथापि पुनर्व्विभजते ।

स्वान्तर्निविष्टद्वित्र्यादिनामभिर्विग्रहात् पुनः ।

बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपदत्रिपदादिकः ।

द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्बोध्यः चित्रा गौर्यस्येति विग्रहाच्चित्रगुरित्यादौ द्विपदस्यैव जरती चित्रा गौर्यस्य महन्नीलमुत्पलं यत्रेत्यादिविग्रहाज्जरतीचित्रगुर्महन्नीलोत्पला सरिदित्यादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् जरती चित्रगवी यस्य महन्नीलोत्पलं यत्रेति द्विपदविग्रहे जरतीशब्दे पुंवद्भावस्य महच्छब्दे चाकारस्य प्रसङ्गादुत्तरपदे तयोर्व्विधानात् समासान्त्यपदस्य चोत्तरपदत्वात् एकपदमिति न्यायेन गवि चित्र जरतोरभेदानुभवस्योक्तरीत्या सम्पादयितुमशक्यत्वेन तदर्थमेव त्रिपदादिबहुव्रीहेरावश्यकत्वाच्च ।

द्वन्द्वं लक्षयति ।

यद्यदर्थकयन्नामव्यूहोऽयद्यत्प्रकारके ।

बोधे समर्थः स द्वन्द्वः समासस्तावदर्थकः ।

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयावन्नामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तावन्नामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः । पाणिपादं वादय धरखदिरौ छिन्धीत्यादौ हि कर्म्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादिधर्म्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्व

सम्बन्धेन निश्चयः कारणम् अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादि तत्तदर्थे द्वन्द्वः। यत्तु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्व्वत्रो त्तरपदे पाणिपादादिसाहित्ये लक्षणा अतएव नित्यं तत्रैकवचनं समाहारस्यैकत्वात् पदान्तरन्तु तादृशलक्षणायानिरूढ़त्वसम्पादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थ कर्म्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राच्यै रुक्तं तन्न युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्गतद्वित्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। साहित्यस्य द्वि बहुत्वेपि न समाहारद्वन्द्वस्य द्विवचनादिसाकाङ्क्षत्वं तादृशद्वित्वोरि- वेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं हातं साहित्यभक्त्या हस्त्यश्वं धनमित्यादेरयोग्यताया दुर्व्वारतापाताच्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्या व्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन धनादावन्वयायोगात् तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च समा- हारपरिभाषा तु क्लीवलिङ्गत्वनित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगि तयैवोपपन्ना न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका। एतेन धवखदिरावित्यादा- वितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्येव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वा- द्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतोधवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरितिमीमांसकानाम्मतमप्यपास्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोश्च साहित्यं तदाश्र- यश्च धवद्वयादिकमपीति तादृशसाहित्याश्रयलक्षकत्वपक्षेऽपि धव- खदिरावित्यतोधवद्वयादिबोधस्य दुर्व्वारतापत्तेः नच भितया विशे- ष्यकधवखदिरधर्म्मिकधीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं

तत्र न धवद्वयादेरितिवाच्यं तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् तस्माद्यत्र नानाधर्म्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्धर्म्मावच्छिन्ने समुदित एव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं न तु तादृशैकधर्म्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधापरधर्म्मावच्छिन्ने यतो धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च बोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम्। घटघटेत्यादिकस्य घटकलसेत्यादिकस्य घटतद्घटेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वमतो न तादृङ्नामनिवहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः अतएव समस्यमानपदार्थयोस्तत्तावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथोभेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिः प्राह। अतएव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं चशब्दमन्तर्भाव्य धवश्चखदिरश्चेत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धाः समुपाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थं चकारद्वयं पीततत्पटयोस्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्वतत्पटत्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरस्त्येव भेदः सुबर्थस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्य्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात् सुबर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयोरेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतएव द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशेभ्यः कार्य्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये सुबर्थैकत्वस्य कार्य्यद्रव्यत्वेऽन्वयमभिधित्सुनाचार्य्येण जात्यभिप्रायकमेकवचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम्। अतएव च श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनो भ्रातरौ देवृदेवरोभयपदवाच्या इत्यर्थः सुभूत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते। यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले पीतपटावित्यादिकः प्रयोगः स्यात् पीतत्वपटत्वोभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वादेवं पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेर्बोधप्रसङ्गश्च तदंशे सुबर्थद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादि

सूत्रमीक्ष्यते तदा गोदौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचन
मिति वदन्ति । विद्यते विन्दति विनत्तीमामनिट् इत्यत्र विद्यत
इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ताद्यर्थकताहश-
धातुत्वेनैव । मृगपाण्डुरयोः पदार्थयोर्भेदेऽपि हरिश्च हरिश्चेत्य
प्रयोगात् समानशब्दयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषोव्युत्पत्तिसिद्धत्वेन हरिश्चा
वित्यत्र लुप्तश्रुताभ्यामेव हरिश्चपदाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डुरयोर्बोधः
हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णुचन्द्रयोरवगतिः
अन्यथा हरिहरी नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्तेः हरी च हरयश्चेति
विग्रहस्थले यत्र हरय इत्यादितः समस्यमानपदार्थानामवान्तर
संख्यागमस्तत्र तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षकस्य लुप्तस्य हर्यादिपद-
स्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव हर्यादिपदं तथाविधस्वार्थस्य लक्षणया
बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरिपदं विष्णुद्वयोः सिंहचयस्य
चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा नच विग्रहस्थसुबर्थस्य द्वित्वादेः
समासाप्रतिपाद्यत्वनियमात्तथाविधद्वित्वत्रित्वान्तर्भावेण द्वन्द्वस्यैवा
साधुत्वादुक्तक्रमेणैकशेषेण युक्तः शलाकापरि हस्तश्चमित्यादौ व्यभि
चारेणोक्तनियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेतिविग्रहे च एक-
त्वानीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्य्यैरभिहितत्वाच्च हंसश्च हंसी
च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्रयोगात् तत्रापि पुंसा स्त्रियाः सारूप्ये इत्य-
नुशिष्टेर्हंसीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धाय स्त्री
पुंसयोर्बोधः तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्वपुरुषहंसत्वाभ्यां
विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणाया वा ग्रहादेव । यत्तु तत्र हंस
पदमेव लक्षणया हंसीत्वेन शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुबर्थस्तु पुं
स्त्वं हंसएवान्वेति नतु हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तन्न तथासति स्त्री
हंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथोभेदविरहेण द्वन्द्वाप्रसक्त्या
वेकशेषस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्यथा घटतद्घटावित्यपि द्वन्द्वप्रसङ्गात्

हंसौ च हंसाश्चेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंसत्रययोः प्रागुक्त रीत्यावगमः दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे दुन्दुभी सुन्दरावित्यत्राश्चभेर्य्योर्बोधनस्थले पुंलिङ्गस्यैव दुन्दुभिशब्दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वं युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव युवतीयूनोरवगतोर्बोधः वरटाहंसौ लक्ष्मणासारसावित्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वेऽपि पदसारूप्यविरहान्नैकशेषः दम्पत्यर्थेन प्रकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इतिविग्रहे प्रागुक्तदिशा ब्राह्मणभार्य्यापत्योरवगमः। एकश्चैका चेत्यत्र एकौ द्वौ च द्वे चेत्यत्र द्वौ उभौ चोभे चेत्यत्र उभौ त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र च विग्रहे त्रयइत्यादिरेकशेष इष्यतएव। ग्राम्यानेकशफेष्वतरुणेषु स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य सारूप्येण द्वन्द्वस्थले तु पुंस एव लुक् तेन मेष्यश्च मेषाश्चेत्यर्थे मेष्य इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेषाणां लक्षकं मेषपदं प्रतिसन्दधतएव बहुमेषाणामनेकमेषीणाञ्चावगमः। एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे महिष्यइत्यत्रापि महिषपदं बहूनां महिषाणां मृगाश्च मृग्यश्चेत्यर्थे मृगाइत्यत्र तु मृगादेरग्राम्यत्वान्न पुंसोलुक् परन्तु स्त्रियाः तथा गर्द्दभाश्च गर्द्दभ्यश्चेत्यर्थे गर्द्दभा इत्यत्रापि खराणामेकशफत्वात् वर्करास्च वर्कर्य्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्यत्रापि तरुणार्थकत्वात् स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं प्रतिसन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्ययोश्चावगमः। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च ज्यैष्ठे मासि न कारयेदित्यादिकन्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः। स च मैत्रश्चेतिविग्रहे त्यदादिना तदन्यस्य द्वन्द्वे लुकि तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रादिपदमनुसन्दधतएव मैत्राद्यवगमः स च त्वञ्चेत्यादि विग्रहेण किं पदान्यत्यदादिद्वयगर्भद्वन्द्वे तु पूर्व्वस्यैव स्वानुत्तरस्यैव वा त्यदादेर्लुकि युवामित्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुष्मदर्थयोर्बोधः स च स

चेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्व्वागमितोपि तदादिः स्वोत्तरा पठितएव तत्तन्मानुषतुल्योऽसौ यद्वद्विद्यातिनिर्म्मलेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन द्वन्द्वः परन्तु तदाद्यव्ययेन यथा तत्तत्तामसभूतभीतय इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः कश्च त्वञ्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशद्वन्द्वे तु तदन्तस्यैव त्यदादे र्लुकि काविल्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणान्मातुरवगमः तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षणया माता पित्रोरवगतिरिति प्राञ्चः। कौमारास्तु मात्रा पितुर्द्वन्द्वे माता पितृभ्यां मातरपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयीदर्शनाच्चैत्रस्य पितरावित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्पवन्तादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्न रूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृपदं प्रकृत्यन्तरम् एवं श्वश्रूश्च श्वसुरश्चेत्यर्थे श्वसुरावित्यत्र श्वसुरपदमपि श्वश्र्वा श्वसुरस्य द्वन्द्वे श्वश्रूश्वसुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः।

द्वन्द्वं विभजते।

द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ।
एकान्यवचनाकाङ्क्षाहानोपादानतश्च तौ।

अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तत्रैक वचनान्यसुबाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः तथाविधसुबाकाङ्क्षश्चेतरेतरः पाणिपादं हस्त्यश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां बहूनामप्यवगतावेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवचनादिः पदिस्कन्दि-खिदेर्दादित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः खिदिरिति विगृह्य मध्य पदलोपी कर्म्मधारयो यथा अश्वानप्रतिव्याप्तेरितिमणिग्रन्थादौ।

उपपदसमासं लक्षयति।

यदुत्तरपदं नामानुक्तं यदबोधकम्।

धातुकृज्जमुपपदसमासः स तदन्तकः ।

धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सत् यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्यपदकः समासः उपपदसंज्ञकः कुम्भकारः सौवीरपायीत्यादिके तूपपदसमासे धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं कर्म्माद्यर्थकं कारादिपदं पदान्तरानुत्तरं सन्न कर्म्मादेरन्वयबोधक्षमं चन्द्रनिभमित्यादौ तु तत्पुरुषे निभादिपदं सदृशाद्यर्थे तादृशमपि न धातुकृद्भ्यां निष्पन्नमिति तद्व्युदासः ।

विभजते ।

कारकैकोपपदकः षड्विधोऽयमिति भ्रमः ।
कर्म्मकर्त्राद्युपपदभेदाद्बहुविधस्त्वसौ ।

कारकेषूत्तानशयः पूर्व्वसर इत्यादावुत्तानादिः कर्त्ता कुम्भकारः सौवीरपायीत्यादौ कर्म्म कच्छपः पार्श्वशय इत्यादौ करणं उखास्रत् वहभ्रट् इत्यादावपादानं खशयः कुरुचरः इत्यादावधिकरणमुपपद सम्प्रदानन्तु न कुत्रापि दृश्यते दृश्यते च ब्रह्मभूयमित्यादौ कारक भिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यसावनेकविध एव नतु कारकमात्रोप- पदकत्वात् षड्विध एव न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति सूर्य्य म्पश्याप्युक्तसमासः परन्त्वव्ययपदस्यैव नञा समस्तस्यैव तस्य स्वार्थ बोधने व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोगः ।

यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धितान्तं नाम लक्षयति ।

यन्नाम तद्धितं यत्र यत्क्रमं तद्यदर्थकम् ।
तद्द्वयं तत्क्रमं तत्र तद्धितान्तं निगद्यते ।

यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं वा प्रत्येकं बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ चाव्यापकमेव तद्धितान्ते नास्ति तथापि यादृशं नाम यत्र तद्धितं यादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्नं तद्यादृशार्थस्यान्वय बोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्नं तद्द्वयमपि तादृशार्थे तद्धितान्तं

नामेत्यर्थः पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रायेण तु तद्धितान्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्धितं यथेतिपठनीयं टाबादेरपि तद्धितत्वोपगमादजाद्यष्टाबित्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।

कृदन्तं नाम लक्षयति ।

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् कृत्याद्यं भवेत् ।
तद्धातूत्तरगं तत् कृत् कृदन्तं नाम तादृशम् ।

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्धातूत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्नं सत् कृदन्तं नाम यथा पाचकपाठप्रमानादि तद्धि धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्रादेः कर्म्मत्वादावन्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंशे तादृशानुपूर्व्वीकत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चैत्रेण ग्रामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं बोधयदपि तव्यादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव ।

तदेवं रूढ़योगाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं सम्प्रति शब्दसंस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमाह ।

स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं क्लीवलिङ्गमिति त्रिधा ।
शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं भाषया नाम भिद्यते ।

स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटी तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्यतापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादिसद्भावः तटीत्यादौ स्त्रीत्वेन ङीबादि प्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीवत्वेन सुबादेर्लुगादिरिति दुन्दुभी सुबर्णं इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य लाभोमत्वयं दुन्दुभि

रिदं सुवर्णमित्यादितोऽप्यस्याशीतिरक्तिकापरिमितस्वर्णादेरवगमः । यत्र च सम्पदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य विशेष स्तथाप्यभेदेन तदाकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गग्राहित्वस्य विनाबाधकं नियमात् । यत्तु तटादिकं द्रव्यमिव तद्गतं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्व्यञ्जकतामात्रमिति वैयाकरणैरुक्तं तन्न युक्तं तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनेव धर्म्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृश पदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विप्रा वेदमुच्चरेदित्यादौ च टावादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योन्यादिमत्त्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राणि प्राप्नुयाद्दाय्यं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत् इत्यादावपि सुप्तासुप्ताभ्यां सुभ्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते न चेदेवं दधि भुञ्जीत इत्यादौ कर्म्मत्वादेरनुभवार्थं तस्यापि प्रकृत्यर्थता किन्न स्यात् स्यादेवेति चेत् संख्याया अपि स्यादिति किन्न रोचयेः रोचयेस्तदपि प्रत्ययानान्तत्तदर्थव्यञ्जकता मात्रत्वादिति तु रिक्तं वचः प्रत्ययानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादि वाचकत्वव्यवस्थितेः अन्यथा प्रत्ययानामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतीनामभिव्यञ्जकतामात्रस्य सुवचत्वात् अस्तु वा न प्राणि प्राप्नुयाद्दायमित्यादौ प्राण्यादिमात्रबोधकस्य प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसकप्राण्यादिपरतेत्यास्तां विस्तरः ।

फक्किभाष्याद्युक्तं नाम्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति ।

एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तान्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ।

सुपां मध्ये एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षत्वेन वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वेन च नाम्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः एकादिकं विंशत्यादिकं साधक